

ПОВСЯКДЕННЯ ПОВОЄННОГО КИЄВА: ВИПАДОК РЕПАТРІАНТА*

У статті на основі архівних матеріалів та спогадів очевидців розглядається становище репатріантів у СРСР на прикладі ситуації в повоєнному Києві. А саме, функціонування паспортного режиму, як дієвого засобу контролю й нагляду за населенням, та існування різних способів нелегального отримання паспортів та київської прописки.

Ключові слова: СРСР, Київ, повоєнний період, репатріант, паспортний режим.

Повоєнний період представляє один з ключових і найбільш драматичних етапів розвитку радянської тоталітарної системи й радянського суспільства. На цей час Радянський Союз, як держава-переможиця у Другій світовій війні, досягає своєї найвищої могутності на міжнародній арені. З іншого боку, у перші повоєнні роки кількість в'язнів ГУЛАГу сягнула своїх абсолютних показників від часу існування цієї структури. До цієї хвили полонених потрапив переважно «воєнний» контингент, у тому числі й колишні військовополонені та цивільні примусові робітники, які повернулися до СРСР по репатріації. Не всі репатріанти обов'язково зазнавали кримінального переслідування, але «другосортність», невизначеність їх громадянського статусу, незважаючи на декларовані державою права і соціальні гарантії, була досить відчутною. Пропонуємо розглянути повсякденне становище цієї категорії громадян у повоєнному радянському суспільстві на прикладі репатріантів-киян.

У більшості досліджень з історії повоєнного радянського суспільства зосереджено увагу на діяльності репресивного апарату та жертвах насильства¹. У роботах соціального спрямування за не багатьма винятками, проблеми такої категорії громадян, як репатріанти, взагалі не згадуються². Дослідники ж репатріації вивчають процес повернення колишніх громадян до СРСР через призму діяльності спеціально створених для цього державних органів (Уповноваженого у справах репатріації при РНК СРСР, відповідно, комісії при РНК УРСР та обласних радах) й не завжди враховують/акцентують увагу на вплив уже існуючих державних структур³. Продовжують залиша-

* Дослідження здійснене за фінансової підтримки проекту 903.00/6-01 Німецьким федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» у рамках програми «Документація примусової праці, як завдання збереження пам'яті».

тися недостатньо вивченими питання адаптації репатріантів до соціального середовища після повернення на батьківщину⁴.

Особливість становища колишніх оstarбайтерів та військовополонених, що поверталися до Києва, на яку мало звертали дослідники, зумовлена офіційною забороною радянського уряду проживати репатріантам у столиці УРСР. Згідно постанови РНК СРСР № 30-12с від 6 січня 1945 «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав»⁵ всі репатріанти повинні *обов'язково* повертатися до своїх попередніх місць проживання, але їм заборонялося селитися в Москві, Ленінграді та Києві. Це рішення стосувалося доль десятків тисяч людей. Київ був чи не єдиним містом в Радянському Союзі, з якого масово вивозилося населення на примусову працю під час нацистської окупації (понад 50 тис.), й куди йому заборонено було повертатися після війни. При цьому, в 1947 р. у столиці УРСР офіційно проживало понад 16 тисяч репатріантів. Яким чином кияни та представники державної влади вирішували таку життєву колізію й становить науковий інтерес цього дослідження. Життя в повоєнному місті вимагало від репатріанта повсякденного героїзму. За умов існування продуктових карток, дефіциту житлової площі й будь-яких промислових і продовольчих товарів, постійної загрози бути мобілізованим на відбудовчі роботи, життя для пересічного мешканця столиці було тяжким. Але колишній репатріант перебував у столиці під постійною загрозою бути висланим. Саме через процедуру отримання дозволів на проживання в Києві або пошук інших способів легалізації становища в столиці буде прослідковано функціонування радянської системи нагляду та політичного контролю й, відповідно, пристосування/співіснування в цій системі репатріантів.

Джерелом цього дослідження стали урядові документи, листування, матеріали про розгляд скарг і звернень колишніх військовополонених та цивільних до Комісії у справах репатріації при РНК (з березня 1946 р. Ради Міністрів) УРСР та відповідних Комісій при Київській обласній та Київській міській раді депутатів трудящих (ЦДАВО України, ЦДАГО України, ДАКО, ДАМК), довідки та інформації НКДБ про хід перевірки та агентурно-оперативної роботи з репатріантами (ГДА СБУ). Для підготовки статті також використані матеріали 40 біографічних інтерв'ю з мешканцями Києва, колишніми оstarбайтерами та військовополоненими, проведені авторкою за методологією усної історії⁶ у рамках міжнародних проектів: «Збір документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху»⁷, «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»⁸, «В'їзд репатріантів до Києва заборонений»: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Деякі спогади, цитовані у статті, опубліковано окремими збірниками документів⁹.

Громадяни, які з різних причин опинилися в роки війни за межами СРСР й поверталися на територію Радянського Союзу, мали пройти перевірку на лояльність. Для цього впродовж 1944–1945 рр. у прикордонній зоні Української РСР, в областях і районах республіки було організовано цілу мережу спеціальних установ репатріації. Серед них різного роду перевірко-фільтраційні, збірно-пересильні та приймально-розподільчі пункти й табори. Згідно інструкцій, підготовлених НКВС, основним завданням оперативно-чекістських відділів цих таборів під час перевірки та фільтрації контингенту було встановлення та арешт явних і прихованих співробітників розвідувальних, контррозвідувальних, поліцейських і каральних органів ворога, їхніх агентів, агентури іноземних розвідок, активних учасників і командного складу створених нацистами національних збройних формувань та антирадянських організацій, зрадників Батьківщини, активних пособників окупантів тощо¹⁰.

Осіб призовного віку, які пройшли перевірку та не викликали до себе підозр, інструкція приписувала направляти до військкоматів. Контингент, який не підлягав призову до Червоної армії, передбачалося направляти на місця проживання (за виключенням міст Москви, Ленінграда, Києва та прикордонної смуги), а також, за спеціальними вказівками НКВС СРСР, передавати таких людей у постійні кадри промислових підприємств.

У процесі фільтраційної перевірки у репатріанта забиралися всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії й не підлягала мобілізації в армію чи на промислові об'єкти, видавалося направлення до місця постійного проживання. Після прибуття додому, згідно з наказом НКВС–НКДБ СРСР від 16 червня 1945 р. репатріанти мали пройти ще одну перевірку в місцевих органах внутрішніх справ та держбезпеки¹¹. Для цього створювалися спеціальні перевірко-фільтраційні комісії (ПФК) під головуванням заступника начальника обласного/районного Управління НКВС, котрі склалися зі співробітників НКВС, НКДБ, контррозвідки «СМЕРШ»¹². Репатріантам, які з'явилися у відділі НКВС та пройшли реєстрацію, мали видавати тимчасові посвідчення терміном чинності 6 місяців або рік. Цей документ не був видом на проживання та дозволяв його власнику тимчасово безвиїзно мешкати лише в районі, де той пройшов реєстрацію. Тільки особам, які пройшли остаточну перевірку та щодо яких не було знайдено жодних компрометуючих матеріалів, було передбачено видавати паспорти у встановленому порядку¹³.

Суворий паспортний режим після війни діяв у більшості місцевостей Української РСР¹⁴. Упродовж 1943–1945 рр. органи НКВС і НКДБ здійснили

перевірку всього населення, що проживало на окупованій території, шляхом перереєстрації паспортів і перепрописки. Київ був віднесений до режимних місцевостей іще в 1940 р., а після визволення та у повоєнні роки обмеження на проживання в столиці України ще більше посилювалися й стосувалися майже всіх громадян (не лише репатріантів), «які прибувають у Київ неорганізованим шляхом: без перевodu, вербування або запрошення на роботу закладами, організаціями та підприємствами, за виключенням інвалідів війни, які раніше проживали в Києві та родин військовослужбовців, які проживали у Києві на момент призову військовослужбовця до лав Червоної Армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м. Києві житловою площею»¹⁵. Пропискою і видачею паспортів у Києві займалися місцеві управління НКВС, паралельно у 1944-1946 рр. діяла Тимчасова комісія по регулюванню в'їзду громадян в м. Київ, яка видавала дозволи на проживання у столиці. Після розформування Тимчасової комісії, такі питання одноосібно вирішував голова виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих.

Отримати паспорт й прописку репатріантові було ще складніше ніж пересічному громадянину, незаплямованому перебуванням у ворожому тилу. З довідкою з фільтраційної комісії або тимчасовим посвідченням він фактично був поза законом. Як показують архівні документи, своєрідними посередниками у вирішенні проблем прописки й видачі паспортів киянам виступали й органи репатріації. На 1 січня 1947 рр. до відділу у справах репатріації при РНК (Раді Міністрів) УРСР надійшло близько 18038 звернень та скарг громадян, з яких третина стосувалася прописки та видачі паспортів репатріантам у Києві¹⁶. Із наявного в архівних справах листування можна виділити певні етапи функціонування дозвільної системи. На перші листи, що надійшли вже в травні 1945 р., стандартною відповіддю була відмова в прописці: «згідно постанови РНК СРСР від 6.01.45 р. за № 30-12 на цей час прописка у м. Києві не дозволяється»¹⁷. Деяке «послаблення» відбулося після ухвалення Президією Верховної Ради СРСР 7 липня 1945 р. Указу «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною». Спільний наказ НКВС СРСР НКДБ СРСР, Наркомюсту СРСР і Прокурора СРСР № 0192/069/042/149 дозволяв відповідним органам направляти в режимні місцевості й прописку в цих місцевостях неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають малолітніх дітей, людей похилого віку та інвалідів, що підпадають під амністію, які «направляються до попереднього місця проживання, до рідних та близьких родичів»¹⁸. Спеціальний наказ НКВС СРСР № 00865 від 21.07.45 давав дозвіл на прописку в Києві таким же категоріям репатрійованих, якщо вони повертаються до рідних і звичайно при наявності житла¹⁹.

Посилення паспортного режиму у 1946–1947 рр. відбулося після спільної постанови Ради Міністрів та ЦК КП(б)У «Про заходи по обмеженню в'їзду

громадян в м. Київ і поліпшення роботи по виконанню законів про паспортний режим у м. Києві»²⁰. Репатріантів, що вже отримали прописку в Києві, почали знову виселяти. Приводом для такого рішення була формальна відсутність «направлення перевірконо-фільтраційних таборів у Київ», близьких родичів у місті або компрометуючі матеріали, виявлені в результаті перевірки внутрішніми органами, на кшталт: «робота під час окупації», «добровільний виїзд до Німеччини». Найчастіше ж ніяких причин виселення взагалі не наводили, а викликали людину до міліції й пропонували в 24 години залишити місто. Пік скарг киян, яким несподівано запропонували покинути місто, до найвищих владних інстанцій припадає на зиму 1946–1947 рр. Доходило до абсурду — залишити місто пропонували репатріантам, що були студентами київських вузів, чи робітниками, мобілізованими на роботу до київських підприємств, і яким не встигли оформити відповідні документи.

Окрім роботи перевірконо-фільтраційних комісій для виявлення громадян, що незаконно мешкали у Києві, органами внутрішніх справ щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто перевіряли мешканців житлових будинків, гуртожитків, робітників підприємств, за результатами яких виявлених порушників притягували до адміністративної та кримінально відповідальності. Історія киянки Ольги Радівілової виглядає досить типовою для того часу: «Коли я повернулася з репатріації у дім, де я народилася і жила все своє життя, мені районне відділення міліції запропонувало виїхати з Києва куди завгодно, оголосивши, що в столиці жити не можна. Мені відмовили в прописці. Я їм заявила, що їхати мені нікуди. Рідних або родичів ніде у мене немає, а тут я родилася, люди мене знають, залишилася моя квартира. Я не злочинниця, радянський громадянин, не моя вина, що мене забрали у рабство. Після декількох днів, [...] мене арештувала міліція й засудила до 2-х років за те, що жила без прописки»²¹. Із подальшого службового листування вдалося встановити, що Ольгу Радівілову після відбуття строку ув'язнення направили жити до Черкас, але в столиці їй так і не дозволили оселитися.

Результати перевірок паспортного режиму в Києві за 1946 р., які наводить Т. Вронська, дозволяють показати масштаби боротьби з так званими «мінусниками». Так, у травні 1946 р з міста виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні відповідно — 595 та 16 осіб, а в листопада 1946 р. вибулих із міста Києва нараховувалося вже 4 085 осіб²². У першому кварталі 1948 р. виселено 1 355 порушників паспортного режиму, з яких 251 особу притягнуто до відповідальності та арештовано²³. Серед цих людей, можемо припустити, більшість становили репатріанти. Але навіть тим репатріантам, яким дозволили оселитися в Києві (на початок 1947 р. їх було на обліку 16 174), досить складно було остаточно узаконити

своє становище. За даними міського паспортного столу на 1 січня 1947 р. у Києві було прописано 15 320 репатріантів, яким видали лише тимчасові посвідчення²⁴. «Згідно перевірки здійсненої відділом [у справах репатріації] видно, що переважна більшість репатріантів паспортів ще не отримали, і понад рік живуть за тимчасовими посвідченнями»²⁵. Цей документ не був видом на проживання, а дозволяв його власнику лише тимчасово й безвиїздно мешкати в місцевості, де той пройшов реєстрацію. Таку процедуру поетапної легалізації для репатріантів описує Зоя К-ч: «В Києве никаких документов, никаких справок у меня нет. Никуда устроиться не могу. [...] А потом, значит, мне дали на полгода справку, не паспорт, справку. С этой справкой, правда, тоже не брали [на работу]. А отец у меня работал начальником цеха на заводе радио-и киноаппаратуры. И он меня устроил наводчицей. И я там работала, пока не получила паспорт. Но до этого было всего. Как-то меня пригласили покататься на стадионе на коньках. И я с этой справкой. А коньков то не было, надо было получать на прокат. И мне эту справку швырнули. И я с обидой, с горечью ушла с этого стадиона. Ну, в общем, нигде нельзя было сказать, потому что на тебя смотрели как на предателя»²⁶. Отже, репатріанти з тимчасовим посвідченням, замість паспорта, фактично перебували в радянському суспільстві на напівлегальному становищі. Паспорти вони мали можливість отримати, якщо пройшли остаточну перевірку в ПФК та, якщо щодо них не було знайдено жодних компрометуючих матеріалів²⁷, а спираючись на спогади очевидців, можна ще додати: «й працювали на суспільно-корисній роботі».

Таким чином, паспортна система й притаманна їй багатоступенева система перевірок була одним з найбільш дієвих інструментів регулювання, нагляду та фільтрації населення, що прибувало до Києва.

Проте, частина репатрійованих громадян змогла обійти встановлені обмеження, конформістські використовуючи надані цією ж державою можливості. Архівні документи й біографії опитаних колишніх примусових цивільних робітників та військовополонених дозволяють виділити декілька типових способів отримання паспорта та київської прописки всупереч заборонам.

Один з таких способів — це приховати, що ти є репатріант. Шанс повернутися до Києва Інесса М. отримала завдяки кмітливості своєї мами, яка ризикнула втекти з потягу репатріантів і добиратися додому самотужки. «И тут проходит слух, что нас репатриированных в Киев запрещено везти, и нас везут или в Мироновку, или в Белую Церковь. [...] И что делает мама? Она у меня великий политик (смеется). На какой-то остановке она выходит выпить водички, ну, естественно, со мной. Берем бидончик, идем водичку искать. Ищем, ищем, ищем, ищем, я говорю: «Мама, поезд наш тронулся!» Она говорит: «Ничего, мы догоним». Это она сделала специально, как потом

вияснилось. Потом она мне уже рассказала. Уже потом мы всякими правдами и неправдами добирались и приехали в Киев»²⁸. Але у їх довоєнній квартирі вже живуть інші люди, а «в Києве карточки продуктовые, у нас ни денег, ни карточек». Про батька, який у червні 1941 р. пішов на фронт, нічого не відомо. Інесса Борисівна детально перераховує всіх знайомих, друзів і родичів цих друзів, які понад рік давали притулок, годували й одягали знедолену матір з дочкою. Нарешті Марія Максимівна влаштувалася на роботу санітаркою в Ортопедичному інституті. «Нам дали одно койко-место: узенькая-узенькая кровать и тумбочка. Мы были счастливы, мы получили независимость, нам сразу дали справку в милицию, там, значит, нас прописали временно, нам дали карточки продуктовые, мы начали получать посылки американские. В общем, жизнь наладилась»²⁹. Розповідь Інесси М. закінчується щасливо, але життя більшості подібних нелегалів було досить ризикованим, порушення заборони на проживання в режимному місті вважалося кримінальним злочином. Кожен метр житлової площі в повоєнному Києві був на «вагу золота», тому нових претендентів на житло, особливо які ще й повернулися з Німеччини, зустрічали не дуже гостинно. Інакше розгорталася подія в історії, яку розповіла Юлія М. про своїх рідних тіток. Сусіди поскаржилися в міліцію, що в їх квартирі живуть родичі без прописки. «И почти каждую неделю, и зимой, зимой особенно, каждую неделю приходят проверяют паспортный режим. И эти вот тетки вскакивают, в чем стоят, и бегут в кладовки. И там ждут, пока они уйдут. И эта тетка простуживается, и она попадает в больницу с туберкулезом»³⁰.

Надійним легальним засобом отримати житло й прописку в Києві було засвідчити, що ти родина демобілізованого або загиблого на фронті військовослужбовця Червоної армії. Те, що батько Віктора С. воював на фронті, а в повоєнні роки працював на відбудові шахт Донбасу, певною мірою допомогло його родині повернутися до Києва. Саме отримавши довідку про загибель батька Юлія М. з мамою повернули свою кімнату в комунальній квартирі. «А тогда еще действовал закон, когда мы приехали, что если возвращается семья погибшего на фронте — квартира этой семье возвращается. Вот. И, значит, он, военком, начал писать в Москву, туда-сюда, узнать, где мой отец. И пришло письмо, что пропал без вести. И вот уже военком помог маме, подали в суд они, и суд уже присудил, что квартиру нам вернули»³¹.

Поширеним і звичним способом отримання потрібних документів було хабарництво. В оглядах судової практики повідомлялося, що хабарництво найбільш розповсюджене у сфері житлово-комунальних органів та в міліції (понад 20%) усіх кримінальних справ, пов'язаних з отриманням хабарів. За перше півріччя 1948 р. в Україні було арештовано й засуджено 9 осіб, працівників паспортних столів, за незаконну видачу паспортів і незаконну

прописку³². А за весь 1948 р. Військовим трибуналом військ МВС Київського округу було засуджено 14 працівників паспортних столів³³. Наприклад, начальника паспортного столу 11-го відділення міліції м. Києва Боеву В.К. та паспортистку 1-ї контори з обліку Залізничного райжилуправління Тарнавську О.М. засудили на 10 років позбавлення волі за те, що видали 5-річні паспорти й прописали в Києві репатріантку Смірнову і двох її дочок³⁴. Як репатрійована Смірнова мала виїхати в Білу Церкву для подальшої перевірки. «Проте до місця призначення вона не з'явилася, зупинилася в Києві. Через свою знайому Бобенко-Скороходову вручила взятку в розмірі 16 тис. рублів для підкупу працівників паспортного столу»³⁵. За хабар та порушення паспортного режиму репатріантку Смірнову та її знайому Бобенко, як посередницю, також було засудження на 2 роки позбавлення волі.

Із опитаних авторкою очевидців тільки один розповів, що його родина зверталася по допомогу до влади, щоб повернутися в Київ. Більшість, якщо виникала така потреба, йшли «обхідним» шляхом. У спогадах колишніх репатріантів хабар не виглядає чимось кримінальним і небезпечним, навпаки — це щасливий випадок, який дозволив нарешті вирішити всі проблеми. «Ну, здесь нам тоже повезло (виділено — Авт.). По-моему, эта же Валя, или кто-то другой, я уж точно не помню, она работала в райисполкоме Московского района. А для того, чтобы получить это удостоверение на 6 месяцев, там была какая-то форма и надо была печать с этого райисполкома, что я работаю и что у меня есть справка. Не помню точно, какая это сумма была, но мы уплатили. Я, Зоя Ивановна, и Наташа, моя соученица, она работала в Ганновере. Мы уплатили, и нам поставили штампы, на этой уже справке, и мы получили удостоверение на 6 месяцев»³⁶.

Невизначеність статусу репатріанта в радянському суспільстві посилювала його залежність від безпосереднього виконавця службових приписів та інструкцій: чиновника міськради, управбуда, паспортиста, начальника райвідділу міліції, начальника відділу кадрів тощо. Значення випадку та випадковості в ключових моментах своєї біографічної історії особливо підкреслюють колишні остарбайтери та військовополонені. Для прикладу, цитата з інтерв'ю Ніною М. про те, як вона влаштувалася на роботу до Центрального універмагу: «И мы зашли, мы говорим, что мы по объявлению. — «О, хорошо, хорошо, нам нужны, вы нам подходите, вот вам бумага — пишите заявление». А потом он вдруг говорит: «А вы, девочки, случайно не были в Германии?» Мы говорим, ну, что нам говорить?! Мы говорим: были [тихо]. — «Нет, нет, вы нам не подходите, я не могу вас взять на работу». Это был какой-то негласный приказ: таких на работу ни в коем случае не брать. А там секретарь была такая пожилая женщина. Она говорит: «Боже, такие молодые девочки, им же надо жить. Да возьмите их. Они

ж не в чем не виноваты». Он говорит: «Ну, ладно, пишите заявления. Только учтите: никому чтобы не говорили. Никому! Что вы были в Германии». И так вот в конце концов я устроилась в этот универмаг. И так я там всю жизнь и проработала. С 1946-го года по 1985-й»³⁷.

Таким чином, на виконання повсякденних практик репатріанта у повоєнному Києві мав великий вплив його невизначений правовий статус: з одного боку він вважався громадянином СРСР, з іншого — заборона на проживання у столиці УРСР, необхідність проходити багато додаткових процедур перевірки для легалізації свого становища вказувало на його напівзаконне становище. Контроль держави за дотриманням цих заборон здійснювався через функціонування паспортного режиму. Стежачи за видачею паспортів (спеціальних посвідчень особи) жителям Києва, регулярно перевіряючи наявність паспортів у перехожих на вулицях, підприємствах, гуртожитках, житлових будинках здійснювався контроль за процесом прибуття населення в місто, в тому числі й повернення колишніх примусових робітників з Німеччини. Тому, здавалося б, звичайна прогулянка вулицею, купівля продуктів харчування, поїздка на роботу могла для репатріанта закінчитися арештом та покаранням «за порушення паспортного режиму».

¹ *Конквест Р.* Большой террор в России. 1918–1923. — М., 1990. — 207 с.; *Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. — М., 2000. — 855 с.; *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — 294 с.; *Стецовский Ю.И.* История советский репрессий. В 2 т. — М., 1997; *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. — М., 2006. — 438 с.; *Епплбом Е.* Історія ГУЛАГу — К., 2006. — 511 с.; *Ломагин Н.А.* Неизвестная блокада. Кн. 1 (2-е изд.) — СПб, 2004. — 576 с.; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — 608 с.; Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / В.А. Смолій (відп. ред.) — К., 2002. — 952 с.; *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 pp.) — К., 2009. — 486 с.

² *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 pp.). — К., 1995. — 83 с.; *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 125–142; *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. — М., 1999. — 229 с.; *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 3. — К., 1999. — С. 100–119; *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — 2-е изд. — М., 2008. — 336 с.

³ Толстой Н. Жертвы Ялты // Исследования новейшей русской истории. — Париж, 1988. — Т. 7; *Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945 // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. — Gottingen, 1985. — Bd. 65; *Bonwetsch B.* Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. — 1993. — Bd. 41. — S. 532–546; *Goeken-Haidl U.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. — Essen, 2006. — 573 s.; В боротьбі за Українську державу. — Львів, 1992; *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. — Кн. 2. — М., 2004. — С. 331–359; *Шевяков А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. — М., 1994. — С. 195–222; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд. — М., 2002; *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — С. 170–196; *Буцько О.* Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 143–158; *Гальчак С.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). — Вінниця, 2009; *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація. — К., 2009.

⁴ *Ряжских Є.* Проблема ресоціалізації репатріантів у воронезьких проектах усної історії // Схід–Захід. — Вип. 11–12. — Харків, 2008. — С. 236–242; *Гальчак С.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). — Вінниця, 2009.

⁵ *Полян П.* Назв. праця. — С. 359, 367.

⁶ Детальніше про метод усної історії див.: Україна модерна. — К., 2007. — Чис. 11; Схід–Захід. — Вип. 11–12. — Харків, 2008; *Грінченко Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження. — Харків, 2007.

⁷ Докладніше див.: *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Hrsg. von A. von Plato, A. Leh und C. Thonfeld.* — Wien, 2008 (<http://www.zwangsarbeit-archiv.de>).

⁸ Імена замість номерів. Буклет.

⁹ «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко. — К., 2006; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / Упор. Г. Грінченко, І. Ястреб, Т. Пастушенко — Харків, 2009. — 205 с.

¹⁰ Детальніше про процедуру перевірки див: *Потильчак О.В.* Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році / Олександр Потильчак, Михайло Терентьев // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: *Його ж.* Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки в Україні (1941–1947 рр.): історичний аспект (готується до друку) // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки — 2010.

¹¹ *Земсков В.* Указ. соч. — С. 343–344.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 7 (1948). — П. 4. — Т. 9. — Арк. 19.

¹³ *Потильчак О.В.* Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки... — С. 8.

¹⁴ Більш детально про паспортну систему: *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976) // Социс. — 1995. — № 8, 9; *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 125–142; *Вронська Т.В., Кульчицький С.В.* Радянська паспортна система // Український історичний журнал. — 1999. — № 3, 4.

¹⁵ Цитата за: *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи... — С. 139.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 24.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3018, арк. 66.

¹⁸ *Попов В.* Паспортная система советского крепостничества // Новый мир. — 1996. — № 6. — С. 16–17.

¹⁹ Посилання на цей наказ є в листуванні відділу у справах репатріації при РНК УРСР та Управління міліції НКВС УРСР м. Києва: ЦДАВО України. — Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3018, арк. 220, 253, 255.

²⁰ ГДА СБУ. — Ф. 16, оп. 7, № 4 (1948. спр. 11, арк. 117.

²¹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО) — Ф. Р-880, оп. 2, спр. 68, арк. 13.

²² *Вронська Т.* Режимно-обмежувальні заходи... — С. 139.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 5169, арк. 241.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 8.

²⁵ Там само.

²⁶ «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Упор. Г. Грінченко, І. Ястреб, Т. Пастушенко. — Харків, 2009. — С. 167.

²⁷ Державний галузевий архів МВД, Ф. 46, оп. 1, од. зб. 86. Директиви НКВС УРСР за 1945 рік з № 1 по № 152 (3 січня 1945 р. — 27 грудня 1945 р.), арк. 76.

²⁸ Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських, International Slave and Forced Laborers Documentation Project: FL023.

²⁹ Там само.

³⁰ Інститут історії України НАН України. Проект «“В”їзд репатріантів до Києва заборонений”: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Інтерв'ю від 5.12.2008. м. Київ.

³¹ Там само.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 5464, арк. 175.

³³ Там само. — Спр. 5466, арк. 125–126.

³⁴ Там само. — Арк. 126.

³⁵ Там само.

³⁶ Інститут історії України НАН України. Проект «“В”їзд репатріантів до Києва заборонений”: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Інтерв’ю від 11 та 20.02.2009. м. Київ.

³⁷ Там само.

В статье на основе архивных материалов и воспоминаний очевидцев рассматривается положение репатриантов в СССР на примере ситуации послевоенного Киева. А именно, функционирование паспортного режима, как действенного средства контроля и надзора за населением, и существование множества способов нелегального получения паспортов и киевской прописки.

Ключевые слова: СССР, Киев, послевоенный период, репатриант, паспортный режим.

In the article the position of repatriates in the USSR is examined on the example of situation of post-war Kiev. Main attention is focused on functioning of the passport regime, as effective mean of control and supervision after a population, that produced invention of great number of methods of illegal achieving passports and Kievan registration. Study is based on the archival materials and memoirs of eyewitnesses.

Keywords: The USSR, Kyiv, post-war period, repatriate, passport regime.